

A NYUGAT ÉS OROSZORSZÁG A 15–16. SZÁZADBAN A HÍRADÁSOK TÜKRÉBEN

„Sem a másolók, sem az írnokok, de még maga a kancellár sem írhatott vagy mondhatott semmit önállóan az idegen uralkodók követének. Mindent maga a nagyfejedelem diktált...” „Ha valami újat javasoltam (ami a tárgyalások alatt nemegyszer előfordult), a tanácsosok azonnal az uralkodóhoz siettek a válaszáért, amit aztán részletesen ismertettek velem, és maguktól semmit sem mertek hozzátenni” – furcsállja a hivatalos eljárást Moszkvában Possevino pápai nuncius. Szerinte senkinek semmi beleszólása a nagyfejedelem döntéseibe, ő egy személyben dönt birodalma minden külföldet érintő kérdésében is, tanácsosai csak hosszas ceremóniával elisméltik az ő mondatait.¹

Bár az uralkodó hatalmát, kompetenciáját az összes felmerülő kérdés megoldásában senki nem vonta/vonhatta kétségbe, a külügyekkel ebben az időben már egy egész népes hivatal foglalkozott. S ha a követek úgy is látták, hogy minden az uralkodó akaratától függ, az általa kimondott, lediktált döntések mögött sokak előkészítő munkája állt. A pápai követ által kancellárnak titulált tisztviselő ebben az időben (1581–82) Andrej Jakovlevics Scselkalov, aki 1570-től 1594-ig vezeti a Külügyi Hivatalt.²

A Külügyi Hivatal

A Külügyi Hivatal az az állami intézmény, amely minden külfölddel, illetve külföldiekkel kapcsolatos ügyet intéz. Az egységes orosz állam kialakulásával együtt járt az államapparátus központi hivatalainak, a prikázoknak, azaz a kormányshékeknek a kifejlődése is. Először a katonai ügyeket intézték önálló prikázok, de a külpolitikai feladatok gyarapodása szükségessé tette, hogy legyen egy olyan kör, amelyik a diplomáciai feladatok ellátására szakosodik.

A 16. század közepéig nem volt olyan speciális intézmény, amely az idegen országokkal kapcsolatos ügyeket intézte. Külpolitikai kérdésekben elvben a nagyfejedelem döntött, a gyakorlatban azonban a bojár dumára bízta az ügyek intézését. A дума a felmerülő problémák megoldására minden alkalommal létrehozott egy ún. „válaszó” bizottságot, s ebbe belekerültek a követi ügyek deákjai is. A 15. század végén, 16. század elején az ún. deákok foglalkoztak az idegen követekkel. A „követi ügyek” deákjai ott voltak az idegen országokból érkezett követek fogadásakor, beszédet tartottak a nagyfejedelem nevében, feljegyezték a tárgyalások menetét, és az összeállított anyagokat bemutatták a nagyfejedelemnek, okmányokat adtak ki, összeállították a követutasításokat, s belőlük kerültek ki a távoli országokba induló követségek tagjai is. Már a legkorábbi időktől kezdve megfigyelhető bizonyos szakosodás: a „kincstári” deákok a keleti országokból érkezett követekkel, a keleti kereskedelemmel foglalkoztak, az „udvari” deákok az európai országokból érkezőkkel. A hivatali hierarchia is egyre bonyolultabbá vált: a legmagasabb rangú deákok bekerültek a bojár дума bizottságába, amely a tárgyalásokat vezette a külföldi követekkel, s őket már tanácsosnak, főembernek címezték. Természetesen több volt azonban az alacsonyabb rangú tisztviselőből: a tolmácsok, írnokok száma is egyre gyarapodott – III. Iván uralkodása idején 28 írnokról tudunk.³

Az orosz történetírás a Külügyi Hivatalt mint állami intézményt 1549-től jegyzi, ekkor kerül ugyanis az élére az első név szerint ismert vezető, Ivan Mihajlovics Viszkovatij. Ez a dátum azonban nem a hivatal működésének a kezdőpontját jelöli, sőt nem is jelez lényeges változást, valamiféle reformot az intézmény működésében. Egyszerűen a hivatal első ismert vezetőjének kinevezését mutatja.⁴ Viszkovatijnak nemcsak nevét és titulussát ismerjük, de a kötelezettségeit is. Ő vezeti a cár és a bojár дума levelezését a külföldi követekkel, részt vesz az előkészítő tárgyalásokban, dönt az idegen diplomaták Moszkvába érkezését és ott-tartózkodását illető összes kérdésben, szervezi és útnak indítja a külföldre menő orosz követségeket, feljegyzéseket készít, amelyeket később felhasználnak a hivatalos évkönyvek megírásában, s mint a Külügyi Hivatal vezetője, az ő irányítása alá tartozik a Cári Okmánytár (Царский Архив) is. Itt nagy mennyiségben őriznek kéziratos könyveket, itt vannak az államügyek aktái, a moszkvai és más orosz fejedelmek nemzetségkönyvei, és minden külpolitikai kérdéssel foglalkozó okmány.⁵

Nemcsak vezetőjének, magának a kormányszéknek is meglehetősen szerteágazó feladatai voltak. A diplomáciai kapcsolatok ápolásán, felügyeletén túl rá hárult az Oroszországba beutazó külföldi kereskedők, mesteremberek, a betelepült idegenek, ezek között a fegyveres szolgálók felügyelete is, a hadifoglyok kiváltása, irányítása alatt állt jó néhány kolostor, a 17. század hatvanas éveitől a posta, a doni kozákok ügyei, és még a távoli Szibériába utazók is a fennhatósága alatt álltak. Időről időre más prikázokat is alárendeltek, ezentúl kivetett és beszedett vámpokat, kocsmai illetéket stb. Minden prikázhoz tartozott néhány város igazgatása is, és ezeknek a városoknak és földeknek az adóival és egyéb jövedelmeivel is ez gazdálkodott. A 17. század második felében a Külügyi Hivatal a hozzá tartozó területeken beszedett adókat főleg tisztviselőinek javadalmazására fordította.⁶

A feladatok sokasága sok felelőst is igényelt. A hivatal vezetője mellett már a 16. század derekától kezdve megjelentek a helyettesek, a „segítők”, a „másoddeákok”, s számuk egyre növekedett. Ők azok közül a tapasztalt prikázhivatalnokok közül kerültek ki, akiknek nagy gyakorlata volt a diplomáciai ügyek intézésében. 1559-től 1714-ig név szerint 52-t ismerünk közülük, s néhányukból később a kormányszék kinevezett vezetője is lett.

Ahogy a külügyi prikáz feladatai szaporodtak, szervezeti felépítése is egyre bonyolultabb lett: osztályokat alakítottak ki. A 17. században három osztály foglalkozott a nyugat-európai országokkal, kettő pedig az ázsiaiakkal. Már a 16. században kialakult az a gyakorlat, hogy az egyes diplomaták hosszú időn keresztül azonos területre koncentráltak. Így volt, aki 10–20 évig, vagy annál is tovább a lengyel–litván ügyekkel foglalkozott, mások a Német-római Birodalom ügyeinek specialistáivá váltak, vagy a tatár kánokkal tartották a kapcsolatot.⁷

Az osztályok élén a legmagasabban kvalifikált, aláírási joggal rendelkező hivatalnokok álltak. A tisztviselőket három csoportba sorolták rang szerint, kezdve a legmagasabb beosztásúaktól, az „idősebbektől” a „fiatalokig” – akiből a legtöbb volt. Rajtuk kívül a prikáz nagyszámú fordítót alkalmazott – külön szóbeli és külön írásbeli feladatokra –, a 17. század közepén 40–50 tolmács dolgozott a szóbeli tárgyalásokon, míg kb. tizenöten az írásos dokumentumokat fordították.

A 16. század második felétől a Külügyi Hivatal alkalmazottai közt említik már a kalligráfusokat, valamint a külföldi diplomatát kísérő öröket és a prisztavokat.⁸ Mivel a kormányszék alkalmazottainak feladatai mind bizalmas jellegűek, minden megbízás szigorúan titkos, a tisztségviselők mind titoktartási esküre kötelezettek.⁹

Mint „egész Oroszország szeme” – ahogy Orgyin-Nascokin, a hivatal egyik kiemelkedő vezetője megfogalmazta¹⁰ – a Követi Kormánysház szervezi a külföldre induló követségeket is. Ezeknek annál nagyobb a fontosságuk, mivelhogy Oroszország csak ilyen módon jut első kézből származó információhoz külföldről, ahol a 18. századig nincs állandó diplomáciai képviselője. A külföldre küldött követségek a fogadó ország és az elintézendő ügyek fontosságának függvényében különböztek egymástól. A követség vezetője lehetett előkelő bojár „nagykövet”, akinek joga volt tárgyalni, megállapodást aláírni, szerződést tervezetet kidolgozni. Jelentéktelenebb ügyekben alacsonyabb rangú követ, hírnök utazott a deákok, írnokok közül, s voltak olyan futárok (гонцы) is, akiket az uralkodó nem hatalmazott fel diplomáciai tárgyalások folytatására, feladatuk a rájuk bízott üzenet, illetve okmány átadása.¹¹

Bármilyen rangja is volt, a követnek – aki uralkodóját képviselte – csak arra lehetett törekednie, hogy a fogadó ország uralkodójánál vegyen részt kihallgatáson. Az orosz diplomáciai etikett szigorúan tiltotta, hogy a követ tárgyalásokba bocsátkozzon bármilyen rendű s rangú hivatalnokkal, hiszen az a nagyfejedelem, illetve cár méltóságát sértené, azt jelentené, hogy a meglátogatott ország nem adja meg a kellő tiszteletet az orosz állam fejének.¹² Ezért történhetett meg, hogy 1656–57-ben Velenceben, mikor a dózse megbetegedett, Csemodanov és Posznyikov, a két moszkvai követ elzárkózott a tárgyalások folytatásától, míg a dózse meg nem gyógyul. Hiába jelentették ki a Velencei Köztársaság legmagasabb rangú tisztviselői, hogy ők mindenben helyettesítik választott vezetőjüket, az orosz követek hallani sem akartak a méltatlan bánásmódról. Okfejtésük szerint ha ez valóban így lenne, akkor nemcsak a dózse írta volna alá az orosz uralkodónak címzett levelet, hanem a tisztviselők neve is mind szerepelne az iraton.¹³

Az orosz diplomatáknak is feladatuk volt természetesen Oroszország nemzetközi presztízsét növelni, s ezt gyakorta a formákhoz való csökönys ragaszkodással próbálták elérni. Ennek egyik kuriózumszámba menő esete történt meg 1656-ban III. Ferdinánd német-római császár udvarában. Itt Bogdanov orosz követ nemcsak hogy kierőszakolta a császári audienciát – a magyarázkodásra, hogy minden követ csak a tárgyalások végén, hazamenetele előtt találkozik személyesen a császárral, azt találta válaszolni, hogy a többi uralkodó nem olyan jelentős, mint az orosz cár, s így követeik sem olyan fontosak –, hanem még ahhoz is foggal-körömmel ragaszkodott, hogy a szokásoknak megfelelően a császár álljon fel, vegye le fejedőjét a követ üdvözlésekor, megtudakolván, hogy szolgál uralkodótársa egészsége. Hiába próbálta a kancellár jobb belátásra bírni Bogdanovot, hogy a császár nem tud járni a köszvénye miatt, az csak akkor állt el követelésétől, mikor maga a császár mentette ki magát. Uralkodóját azonban így is sértve érezte, s végül III. Ferdinánd válaszlevelét sem fogadta el, mert abban nem sorolták fel a cár címei között a litván nagyfejedelemi titulust, lévén azt viselte a lengyel király is.¹⁴

Nyugat-Európa felé a követnek tehát elsősorban országának és uralkodójának presztízsét kellett fenntartani, sőt a lehetőségekhez képest emelni. Más volt azonban a helyzet, ha Oroszországnak a krími kánokkal fenntartott kapcsolatát nézzük. A 16. században a Krími Kánság a széthullott Arany Horda politikai örököseként szeretett volna fellépni. Vele kapcsolatban az orosz diplomácia elsődleges célja az orosz uralkodó függetlenségének nyilvánvalóvá tétele volt.¹⁵ Itt fel sem merül, hogy az orosz követ csak a kán személyes jelenlétében szólhat. Nyugodtan elmondhatja mondókáját a kán rokonainak, tisztviselőinek, de még a jelentősebb feleségeinek is. S ha nyugatra tekintve IV. Iván méltóságán alulinak érzi, hogy a svéd királyf testvérének szólítsa,

azaz magával egyenrangú uralkodónak ismerje el – mondván, hogy ősei állatokkal kereskedtek –, s ezért az csak a novgorodi helytartón keresztül érintkezhet a cárral, ilyesmi meg sem fordul a fejében a krími kánokkal kapcsolatban. Nemcsak közvetlenül a kánnak, de főembereinek, sőt feleségeinek is fogadja képviselőit. A kánhoz küldött orosz követek azt az utasítást kapják, hogy ha a régi szokások szerint a tatár előkelők valamelyike botját a követ lábai elé dobja, mondván, hogy a bot átlépésének jogát meg kell váltani, inkább forduljanak vissza dolgukvégezetlen, de ne fizessenek. A „bot adójának” megfizetése ugyanis a követ, s rajta keresztül uralkodója függő helyzetét szimbolizálja.¹⁶ Ugyanakkor a legendák közé kell sorolni azokat a híradásokat, amelyek szerint a tatár követeket Moszkvában az uralkodó a következő ceremóniával fogadja: a még lovon ülő követnek személyesen nyújt át egy kupa kumiszt, amit az a lóháton el is fogyaszt. Az esetlegesen lecsöppenő nedűt minden oroszok nagyfejedelme (még III. Iván is!) lenyalja a ló sörényéről. Az ilyen és ehhez hasonló hírek leginkább az oroszokkal ellenséges lengyelek, illetve litvánok fantáziájának termékei, akik minden lehetséges eszközzel igyekeztek az orosz uralkodónak és országának a tekintélyét aláásni. Emiatt terjesztettek efféle történeteket, vagy szerették emlékeztetni az orosz követeket a tatár iga időszakára.¹⁷

Az idegenbe utazó orosz követségek létszáma a két-három főtől kezdve akár néhány százra is felduzzadhatott az ügy fontosságától függően. Idővel kialakult az a gyakorlat, hogy ha a követség vezetője nem szakember, nem a Külügyi Hivatal tisztviselője, mellé segítségül egy tapasztalt diplomatát osztanak be. Egy deákot, akinek a kisujjában van minden előírás, nagy gyakorlata van a hivatalos ügyek intézésében. Így írhatta azt az előbb említett Csemodanovról és Posznyikovról egy itáliai szerző, hogy „két követ van – az egyik a fejedelem, a másik a követség titkára, de egymás között egyenlők”.¹⁸ Így már egész korán kialakult egy olyan szolgáló nemesség, amely esetében nem egyedül a származás a döntő, jelentősége van a szakmai felkészültségnek is.

A prikáz hivatalnokainak fizetés járt, ami pénzbeli javadalmazásból, természetbeni juttatásból és földadományból, azaz pomesztyéből állt. Ezeknek a juttatásoknak a mértéke a diplomáciai gyakorlattól függött, de inkább a korábbi fizetéstől, rangtól, a szolgálati időtől, mintsem egy-egy követség sikerétől. A sikeres követet leginkább drága külföldi kelmékkel, szőrmével, esetleg ezüstművel jutalmazták, legjobb esetben előléptetéssel. Ugyanakkor azt lehetett elmondani a Követi Kormány-szék fizetéseiről, hogy háromszor-ötször magasabbak, mint a prikázok többségében.¹⁹

A Külügyi Hivatal azért olyan fontos számunkra – túl azon, hogy tisztviselőiről, azok munkájáról, viselkedéséről számos információt szolgáltatnak a külföldi utazók írásai –, mert dokumentációja értékes forrása az orosz külpolitikának. Az orosz állami levéltárban ma 610 követi könyvet őriznek, s ezekből 482 Oroszországnak európai államokkal való kapcsolatára világít rá (49 a Német-római Birodalommal, 256 Lengyelországgal, 12 a görög orthodox egyházzal, 6 Poroszországgal, 129 Svédországgal, 24 Dániával, 3 a római pápával, 20 Angliával, 15 Franciaországgal, 12 Hollandiával, 1 Holsteinnel, 7 Velencével, 3 Toscanával).²⁰ A követi könyvek a kormány-szék ügyintézésének dokumentumai, s ezekbe belekerült a külfölddel kapcsolatos összes okmány és feljegyzés: az uralkodóknak szóló levelek, a követ által érintett országok uralkodóitól jóindulatot kérő útipasszusok, a béketárgyalások okmányai, amelyek a békefeltételeket rögzítették, követutasítások, a követeknek javasolt kérdések s az előre kidolgozott válaszok, a kivitt ajándékok felsorolása, s mindezek között a számunkra legbecsesebbek: a követjelentések.²¹

Az orosz diplomatáknak elsődleges feladatuk volt, hogy mindent leírjanak, amit láttak, hallottak, tapasztaltak utazásuk alatt. Ez egy tételes, pontokba szedett jegyzék lett, mert a követutasítás pontjai szerint fogalmazták meg és szedték sorrendbe hireiket. Ezek a jelentések nemcsak a nemzetközi helyzetet ismertetik az olvasóval, de a szemtanú közvetlen benyomásait is rögzítik.²² Minthogy Oroszországnak állandó külképviselete nem volt a 18. század előtt, s onnan nagyon nehezen lehetett eljutni idegen tájakra, bármennyire is felkészült a követ küldetése teljesítésére, olykor mégis igen járatlannak tűnt a célország politikai viszonyaiban. Erre jó példa Dolgorukij herceg missziója 1687-ben, midőn is törökellenes összefogást kínált XIV. Lajosnak akkor, amikor Franciaország éppen szövetséget kötött a törökökkel.²³

A követjelentések mindenesetre a 16–17. században (a 15. században még igencsak kezdeti stádiumban voltak) az összes jelentős politikai eseményről tájékoztatják a moszkvai udvart, nem lehet azt állítani, hogy Moszkóviába nem jutottak el a nemzetközi élet hírei. Az első jelentések a nemzetközi helyzetről általános képet nem nyújtanak, meglehetősen szűkszavúak. Jellemző vonásuk, hogy szigorúan tényközlésre korlátozódnak mindenféle elemzés, magyarázat nélkül.²⁴ A 16. század elejére azonban már kialakul a külfölddel való kapcsolattartás ügymenete, s ennek írásos dokumentumai is meglehetősen nagy számban fennmaradtak.

N. Rogozsin szerint az első igazi követi jelentés Vlagyimir Plemjannyikov követől és Isztoma Maloj tolmáctól származik, akik 1517-ben Miksa császárnál tett útjukról számolnak be. Jelentésükben leírják az orosz követség megérkezését Innsbruckba, majd a császárral és tanácsosaival való tárgyalások ismertetése következik. Számadásukban a követek tudósítanak az európai országok törökellenes szövetségének kialakításáról. Beszámolnak arról, hogy a császár, a római pápa és a francia király öt évre békét kötött 1515-ben, a pápa kibékítette a francia királyt az angollal, s miután mindenki retteg a törököktől, a császár szorgalmazná az orosz nagyfejedelem békekötését a lengyel királlyal, hogy ők is a török ellen fordulhassanak.²⁵

A követjelentések legnagyobb része a 16. század második feléből maradt fenn, s ebben az időben alakult ki azok végleges formája is. Ezekben a követ leírja utazását, fogadtatását az idegen udvarban, majd ismerteti az általa összegyűjtött híreket az idegen országokról.²⁶

Ha a moszkvai udvarban döntést hoztak arról, hogy követséget indítanak külföldre, a Külügyi Hivatalban lázas munka kezdődött. A leendő követ megbízólevelet kapott, amely az idegen államban azt volt hivatott igazolni, hogy ő az orosz állam képviselője. Kapott egy „szerződést” is, amely a béke vagy fegyverszünet feltételeit tartalmazta, az idegen országokon való átutazáshoz védlevelet, amely nyomatékossította a békés, baráti viszonyt az útba eső ország és Moszkóvia között, egyben szabad utat kért a követ számára oda-vissza. Orosz területekre hasonló célt szolgált az útilevél: ez feljogosította a követet, hogy a szükséges közlekedési eszközöket és élelmiszert beszerezze. Szolgálati levelezés indult a különböző adminisztratív intézményekkel és tisztviselőkkel, hogy biztosítsák az állami ügyekben eljárók útját. A 15. század végétől a követek úgynevezett emlékeztetőket is kaptak. Ezekben a prikázshivatalnokok felsorolták, hogy szerintük milyen kérdéseket fog kapni külföldön a követ, s ezekre rögtön a választ is megírták, nehogy zavarba jöjjön az orosz diplomata a messzi idegenben. Ezek a hipotetikus kérdések és válaszok később az egyre részletesebbé váló követutasításba kerültek bele.²⁷ Nem csak az idegenbe utazók kaptak ilyen típusú segítséget. Durov prisztavnak, akit 1592-ben lengyel diplomaták elé küldtek, részletes instrukciót adtak arra vonatkozólag, hogy mit kell mondania, ha a

vendégek netalán Dmitrij cárevis Uglyicsban bekövetkezett haláláról érdeklődnének. IV. Iván legkisebb gyermekét, a trónörököszt egyszerűen Uglyicsi Dmitrijként kell emlegetni, s halálát röviden, nem minden részletre fényt derítve, Isten akaratában megnyugodva a veleszületett betegségekre visszavezetni – „hisz senki sem halhatatlan.”²⁸

Ezeknek a leveleknek lassan kialakult egy meghatározott formája, amelyhez aztán a későbbiekben minden esetben ragaszkodtak. A diplomatak vezetője a követutastítás volt – ez részletesen leírta a követség céljait, feladatait, a követ feladatait, kötelezettségeit, szabályozta viselkedését az idegen országokban, sőt arra is kitért, hogyan, mi módon kell a követnek a felsorolt feladatokat megoldania. Az utastítások megfogalmazásához felhasználták a Külügyi Hivatal okmánytárát is, a korábbi követi könyveket, feljegyzéseket. Egészen a 18. századig, mikor is alapvetően megváltozott a külügyek intézése, a Külügyi Hivatalban felhalmozódott iratokat folyamatosan használták, rendezték, bővítették, leltárokat, mutatókat készítettek hozzájuk, hogy hatékonyabban lehessen felhasználni azokat.²⁹

Hazafelé a követség feje folyamatos kapcsolatban állt a Külügyi Hivatallal. Már a határról futárt menesztett Moszkvába, aki magával vitte a követség eredményeiről szóló rövid beszámolót. Miután megérkeztek a fejedelmi székvárosba, a követség minden anyagát átadták a prikáznak, s csak ezután került sor a követ szóbeli beszámolójára a cárnak és a hivatal vezetőjének. Természetesen ezt írásban is rögzítettek, s ez is tovább gyarapította a követség dokumentációját.³⁰

A 17. század húszas éveitől kezdve a Külügyi Hivatal még tovább bővítette informátorainak körét. „Tudósítókat” alkalmazott néhány külföldi városban (mint például Gdansk, Hamburg, Riga stb.), akiknek az volt a feladata, hogy a tudomásukra jutott és általuk fontosnak vélt eseményekről havonta egyszer hírt adjanak. Az orosz szolgálatban álló tudósítók leveleiket általában határ menti városokba, Pszkovba, illetve Novgorodba címezték, itt a jelentéseket lefordították, s ha a levél tartalma fontosnak tűnt, akkor egy futár azonnal Moszkvába, a cári udvarba sietett a hírekkel. Ez a rendszer persze korántsem jelentett megbízható, rendszeres, minden részletre kiterjedő információáramlást, hisz a levelek gyakran elkallódtak, esetleg későn értek célba – tudjuk például, hogy 1644-ben Rigában szigorú pénzbüntetés terhe mellett tiltották az orosz földre szóló híradások továbbítását, s nem engedték át az Oroszországba szóló írásokat.³¹

Ezek alapján megállapítható, hogy a 16. századtól kezdve nem történhet olyan jelentős esemény Európában, amiről a cári udvar ne szerezne tudomást követi útján. Más kérdés, hogy ezek az információk nagyon kevesekhez jutnak el, rendkívül szűk körben válnak ismertté (gondolok itt a prikáz hivatalnokai által tett titoktartási fogadalomra is), s ráadásul az értesítéseket mindenki a saját fejével értelmezi. Így hiba volna azt állítani, hogy a Külügyi Hivatal vékony vezető rétegén kívül bárkinek is elképzelése lehetett az európai eseményekről. Hisz még a külföldet megjáró követek is gyakorta nehezen értelmezték személyes tapasztalataikat. Miljukov, a neves orosz kultúrtörténész később úgy ítéli meg, hogy az „orosz követet az általa megélt külföldi élménytől az önnön primitívsége emelte kínai fal választotta el”. Ahol egy orosz követ megjelent, ott egy álló hétig kellett szellőztetni a helyiséget. Sőt, az orosz követ és kísérete egy olyan különös felvonulás, amely igazából sem nem „jelmezbál, sem nem körmenet, de még csak egy néprajzi kuriózum sem, amelyet egy vállalkozó kedvű impresszárió hozott volna be a tengerentúlról a nilusi krokodilokkal és afrikai elefántokkal együtt”.³²

A hivatal működésének megismerése után nézzük meg, milyen információkkal szolgáltak az idegenbe küldött követek, mit tartottak említésre méltónak az általuk tapasztaltakból, hogyan jutottak el az Európát foglalkoztató események hírei Oroszországba, milyen kulturális kapcsolatok léteztek a Nyugat és Moszkóvia között.

Európa az orosz irodalomban

A mongol fennhatóság alatt élő orosz fejedelmek nem követhettek önálló külpolitikát, Európa nyugati részétől elzárva éltek. Az Oroszország és a Nyugat közötti kapcsolatok a ferrara-firenzei uniós zsinattal kezdtek újjáéledni.

A török által szorongatott keleti egyházatyák a nyugatról érkező támogatás reményében több kérdésben beadták derekukat, s hajlandók voltak Itáliában IV. Jenő pápa hívására aláírni az uniót. A konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozó orosz egyház – élén a görög Izidor metropolitával – népes küldöttséggel képviseltette magát a Ferrarában nyíló, s Firenzében határozatot hozó zsinaton, amin ott volt a bizánci császár is, s a végén hetven nyugati és tizenhat keleti főpap írta alá az uniós bullát.³³ Izidort orosz püspökök és papok kísérték, akik közül az egyik részletesen leírta úti élményeit az indulás napjától a Moszkvába való visszaérkezésig.³⁴ Az „Utazás Firenzébe az 1437–1440. évben” pontosan tudatja az olvasóval az egyházi küldöttség útvonalát az összes útba ejtett város nevével, a városok közti távolságokkal. Bár a leírás nagy valószínűséggel egyházi ember műve, a zsinatról, annak üléseiről lényegében nem is ír, száraz felsorolást ad csupán, viszont nagy élvezettel mutatja be Ferrara nevezetességeit. Lelkesen ír a pápai udvar órájáról, ami a városi piacról is látható, és amin minden óraütéskor trombitáló angyalok tűnnek fel, de a ferrarai piaci árakkal is megismertet. Firenze – csakúgy, mint Lübeck – pompás város. Dicséri a templomok és polgárházak szépségét, részletesen ír az Arnót átívelő Ponte Vecchióról, lelkesedik a kórházért, a különféle fákat hasonlítja az otthoniakhoz, majd kitér a város gazdasági életére is. Az orosz olvasó ebből az írásból értesülhet a selyemhernyótartrásról, a város szövetyártásáról, az olívaolaj készítéséről. A zsinati vitákról nem fest érzékletes képet: csak az ülések dátumait adja meg, semmit sem mond a megvitatott kérdésekről. Az egyetlen kivétel: 1439. július 5-én aláírták az uniót – konstatálja a tényt, mely közömbösséget mutatva a hitbéli kérdések iránt.³⁵

Hazafelé Velence ragadja meg leginkább, az „Adria királynője”, ahogy kifejezi magát a szerző. Nemcsak mint kereskedelmi központot értékeli nagyra, de mint várost, amely a tengerre épült, ahol az utcákon hajókkal, bárkákkal közlekednek. Leginkább a San Marco-székesegyház, ezen is főként a szobrok váltják ki lelkesedését: a „lovak mintha élnének” – írja. Később egyre lakonikusabb lesz útleírása: a lakott települések, s az azok közti távolságok felsorolására szorítkozik, s csupán néha tesz kisebb megjegyzéseket a szerző.³⁶

Az is mutatja, hogy az orosz népben is élt a kíváncsiság a távoli tájak iránt, hogy a 16. század első harmadában egyre-másra tűntek fel az újabb másolatok a firenzei utazásról.³⁷ Néhány kéziratos gyűjteményben – cím nélkül – olvasható egy rövid leírás Rómáról, illetve a Ferrarából Rómába vezető útról. A szerző megadja a Ferrara–Róma távolságot mérföldekben, leírja, hogy Róma a Tevere partján terül el, 12 mérföldre a tengertől, s hogy kísérőivel két nap alatt járta körbe lovon a várost. Ezután a csodásan díszített templomokról ír, amelyek azonban mind omladoznak, s a város maga is pusztulóban van, teszi hozzá. Ez az első Róma-leírás az orosz irodalomban. Ugyan lakonikus, de a legalapvetőbb információkat megadja: pontosítja a földrajzi

helyzetet, ír történeti és építészeti emlékekről, s végül a város elnéptelenedéséről. A 15. század első felében Róma valóban hanyatló korszakát élte – a virágzó Firenzével és Ferrarával összevetve szomorú képet nyújthatott. Úgy tűnik, a feljegyzés írója valóban járt Rómában, s a stilisztikai elemzés azt mutatja, hogy ugyanaz a személy volt, mint aki az egész útleírást írta. Mindenesre az „Utazás...” szövegébe nem fűzte bele Rómáról szóló híradását – talán mert a zsinati küldöttség egésze nem jutott el oda, s ez a római kirándulás nem tartozott az út „hivatalos” részéhez.³⁸

Az egyházi küldöttség után az önállósuló moszkvai állam diplomáciai tevékenységbe is kezd – követeket indít és fogad. A 15. század második felében az utazók között – mint ahogy ezt a klerikusok közt is megfigyelhettük – a vezető szerep még az idegeneké. Közöttük a Ral vagy Ralev család tagjainak meglehetősen jól dokumentált a tevékenysége.

1461 tavaszán II. Vaszilij követeként érkezett meg Milánóba Nicolao Ralli. Itt szívélyesen fogadta a hercegség ura, Francesco Sforza, akinek imponált az orosz küldött hadművészetekben való jártassága. El is látta ajánlólevelekkel Ottone del Carettóhoz, római képviselőjéhez, Teano és Colonna kardinálisokhoz és Pavia püspökéhez. Politikájának célja a fenyegető mohamedán veszély elleni közös fellépés megszervezése.³⁹

Az orosz forrásokban Nicolao Ralli tevékenységéről semmi sem található, ott a legkorábban Ivan Ral Paleolog neve fordul elő, aki az 1493-as évkönyv szerint a világ teremtésétől számított 6993. évben, azaz 1485-ben Cárgrádból családostul Moszkvába érkezett, s ott III. Iván szolgálatába állt. Fiai ekkor már felnőttek lehettek, hisz Dmitrijt és Manuilt 1488-ban III. Iván Itáliába küldte Kazany bevételének hírével. Az orosz évkönyvek szerint Velencébe, Milánóba és Rómába kellett utazniuk a nagyfejedelem parancsára.⁴⁰

Szintén görög volt Jurij Trahanyiot – aki 1472-ben Rómában, 1486-ban szintén Itáliában, Milánóban, Rómában és Velencében, 1489-ben német földön képviseli Moszkóviát⁴¹ –, valamint Danyila Mamirev (Daniele Mamurevo) és Manuil Angelov Grek (Manuele Doxa) is, akik 1493-ban jutottak el Milánóba⁴² és Velencébe.⁴³ III. Ivánt szolgálta (meg a Velencei Köztársaságot és a krimi kánokat is) az olasz kalandor, Gian Battista della Volpe⁴⁴ és Andrea Fioravanti, a híres építész, Aristotele Fioravanti fia.⁴⁵

Ha az orosz földre érkezett, az orosz uralkodókat szolgáló diplomatákat a szolgálatba lépés ideje szerint csoportosítjuk, azt lehet mondani, hogy az 1470-es években Itáliából érkeztek a legtöbben, a 80-as években a görög területekről, később pedig a Litván Nagyfejedelemségből. Ezek a diplomaták – együtt az orosz származásúakkal – ismertették meg Oroszországot Európa politikai és kulturális életének újdonságaival.⁴⁶

Valamennyi idegen országba elvetődő diplomata, netán kereskedő felsorolása, információik közlése meghaladja e dolgozat kereteit és céljait, de a rendelkezésünkre álló irodalomból világosan kiderül, hogy az európai események követésének igénye megvolt nem csupán a hivatalos körökben, de általában a művelt, írni-olvasni tudó közönségben. Hogy ez a réteg mennyire szűk lehetett, azt mai fejjel nehéz elképzelni, de nagy valószínűséggel hasonlóan alakult ez is a nyugat-európai mintához, talán némileg megkésve.

A követjelentésekből, a Külügyi Hivatal irataiból nagyon sok értesülés átkeült valamilyen módon az orosz évkönyvekbe, a különböző kéziratos gyűjteményekbe. Ezek között az egyik legkorábbi az „Európa királyai”, ami gyakorlatilag az európai

királyságok felsorolása. Ennek a rövid útmutatónak 11 másolatát ismerjük a különféle évkönyvekből. Hogy a szöveg mikor keletkezhetett, s honnan került az orosz irodalomba, arra a szöveg elemzése meglehetősen konkrét választ ad. A felsorolás elsőként a cézárt, azaz a római császárt említi, majd a német királyt, a római császárság örökösét. Aztán sorrendben a következőket: francia, magyar, spanyol, angol, portugál, nápolyi, cseh, skót és dán király, akit svédnek is neveznek, és a lengyel király.⁴⁷

A cikk nem jelenhetett meg az egységes Spanyolország kialakulása előtt, hiszen csak Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságkötése után beszélhetünk Spanyol Királyságról. Biztosan nem keletkezett 1526 után, hiszen a mohácsi csatavesztés után nem említené a magyar királyt a felsorolás az igen előkelő negyedik helyen, megelőzve az angol királyt is. Szintén pontosítja a felső határt a dán és a svéd király azonosságának említése, hiszen 1523 után már nincs unió a két állam között. Ezek szerint az útmutatót valamikor 1506 és 1523 között írták. Ezt a következtetést látszik igazolni a legkorábbi orosz előfordulása is: a legkorábbi verziót az 1520-as évekre datálják, s a legkorábbi évkönyv, amiben olvasható, az 1518. évé, aminek az összeállítását a kutatók 1525-és 1530 közé teszik.⁴⁸

A nyelvi elemzés pedig azt valószínűsíti, hogy a kérdéses útmutató Európa államairól olasz eredetű. Az angol (неглитеръский), skót (съкотский) és nápolyi (анаполитанский) királyok írásmódja fonetikai szempontok miatt mind az olasz forrás mellett tanúskodik (Inghilterra, Scozia, Napoli). A királyok sorrendje is itáliai szempontokat tükrözhet: aki Itáliához közelebb esik, nagyobb hangsúlyt is kap, mint a távoli Anglia, netán Lengyelország. Ezt politikai, illetve katonai indokok is okozzák, hiszen a török elleni küzdelemben inkább lehet számítani a hasonlóképp érdekelt közeli államoknak az együttműködésére, mint a távoli, nem fenyegetett területek uralkodóira.⁴⁹

A független, Moszkva központú Oroszország nem csupán diplomáciai, politikai, netán gazdasági kapcsolatait igyekszik szorosabbra fűzni a keresztény világgal. Az orosz orthodox egyház kapcsolata a nyugati keresztény és a többi orthodox egyházzal természetesen nem ért véget az uniós zsinat határozatainak elvetésével. 1518-ban III. Vaszilij kérésére görög szertartáskönyvek oroszra fordítására Moszkvába érkezett egy Athosz-hegyi kolostorból Makszim Grek (1470 körül – 1556). Az előkelő görög családban született szerzetes beöltözése előtt hosszú időt töltött Itáliában. Megfordult Velencében, Padovában, Ferrarában és Firenzében, ahol először humanista körökben forgott, majd Savonarola tanainak hatása alá került, s egy dominikánus kolostorban élt Firenzében. 1505–1506-tól a Vatopédi-kolostor tudós szerzetese, s onnan megy orosz földre. Ott jelentős szerepet tölt be, egyike a legkiválóbb íróknak, de 1525-ben az egyházi bíróság fogságba vetette, majd száműzték eretneknek tartott nézetei miatt, s a száműzetésből csak élete végén térhetett vissza.⁵⁰

Makszim Grek írásaiból értesülhetett az orosz olvasó a karthauzi rend szigorú regulájáról, Savonarola tevékenységéről, a párizsi Sorbonne-ról, de az ókori történelem egyes epizódjairól (Róma és Karthágó vetélkedése, trójai háború) is, valamint hírt kapott a rodoszi kolosszusról, sőt az egyiptomi piramisokról is. Ezentúl ő adott hírt kora nagy földrajzi felfedezéseiről, miszerint a világ teremtésétől számított 7000. évben – azaz 1492-ben – a spanyolok és portugálok elérték Amerika partjait. Ezt akár már a 16. század negyvenes éveiben is olvashatta az orosz írástudó.⁵¹ S ez csak mintegy 40-50 évnyi késést jelent az eseményhez képest.

Ennél sokkal gyorsabban eljutott a híre Magellán utazásának orosz földre. Ez utóbbit nagy valószínűséggel szintén egy egyházi személynek köszönhetjük, aki dip-

lomataként is szolgálta uralkodóját. Dmitrij Geraszimov fordítóként Gennagyij novgorodi érsek köréhez tartozott, aki a spanyol inkvizíció módszereivel szerette volna Moszkóviát megtisztítani az eretnekektől, ugyanakkor az ő nevéhez fűződik az első orosz nyelvű Biblia összeállítás is. Ebben Dmitrij Geraszimov is részt vett mint német zsoldárok fordítója. Fordítóként ismerte meg Makszim Greket is. Miután a görög tudós Oroszországba érkezésekor nem tudott még oroszul, a görög szertartáskönyveket latinra fordította, s a latin szöveget Dmitrij Geraszimov és egy Vlasz nevű tolmács tette át oroszra.⁵² Németül és latinul tehát jól beszélt, köszönhetően a livóniai iskolának. Ő az első név szerint ismert orosz ember, aki külföldi iskolát végzett – az első külföldi egyetemet végzett orosz egy bizonyos Szilvesztr Malij, aki 1493-ban iratkozott be a rostocki egyetemre.⁵³

Dmitrij Geraszimov azonban leginkább diplomáciai tevékenysége miatt vált ismertté. Azontúl, hogy sokszor látott el tolmácsi feladatokat (Herbersteinnek is ő volt a tolmácsa),⁵⁴ önálló diplomáciai feladatokkal is megbízták, így 1525-ben III. Vaszilij őt küldte követségbe VII. Kelemen pápához Rómába.⁵⁵ Valószínűleg itt juthatott hozzá V. Károly császár titkáranak, Maximilian Transylvannak Magellán utazásáról szóló leveléhez. Maximilian Transylvan első kézből kapott híreket a nagy expedícióról, s ezeket a korban divatos levélformában megírta a salzburgi érseknek. Magellán egyetlen megmaradt hajója 1522. szeptember 22-én vetett horgonyt a spanyol kikötőben. A szenzációt elűjságoló levelet a titkár október 24-én küldte el az érseknek, s ez 1523 januárjában már nyomtatott formában is megjelent Kölnben. A föld körüli expedícióról tudósító levelet egy évvel később az érdeklődésre való tekintettel Rómában kétszer is kiadták. Innen értesülhetett az európai közönség a világ körüli utazásról. S végül is az orosz érdeklődők is, hiszen a levél orosz fordítása már a 16. század húszas éveiben elkészült.⁵⁶ A geográfia kérdései iránt amúgy is fogékony Dmitrij Geraszimovot (akinek információin alapult az egyik első Oroszországot ábrázoló térkép is Európában)⁵⁷ nem hagyhatták hidegen a nagy felfedezésről szóló hírek, s nagy valószínűséggel az ő fordításában ismerkedhettek meg az orosz olvasók – csaknem egy időben a művelt Nyugattal – Magellán útjával.⁵⁸ Maximilian Transylvan műve Mihail Medovarcev – aki korának egyik legjobb kalligráfusa volt – kézírásában maradt ránk, csakúgy, mint az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” egyik első változata, amely visszavezeti az orosz uralkodók nemzetségét Augustus császárig, s ilyen módon kapcsolja Oroszországot az európai történelemhez.⁵⁹

III. Vaszilij nagyfejedelem idegen, katolikus orvosa, Nicolaus Buhle, oroszra fordította azt a jóslatot, amely Európában – hatalmas riadalmat váltva ki – széles körben terjedt, s amely szerint a csillagok mozgása 1524-re nap- és holdfogyatkozást, özönvizet és világvéget ígér. Valószínűleg ő fordított le egy rövid tudósítást az 1523-as nápolyi árvízről,⁶⁰ valamint fennmaradtak híradások az 1524. évi magyarországi földrengésről is – ezt a két utolsó hírt nyugaton egy röpiratban olvashatták, s a fordítások nagyon gyorsan megjelentek orosz földön is. Az eredeti röplapokat vagy orosz diplomáták, vagy idegen utazók hozták be az országba, s a Külügyi Hivatalban készített fordítások számunkra ismeretlen csatornákon gyorsan tovább terjedtek. Mindenestre ezek a tudósítások azt bizonyítják, hogy Moszkóviának a nyugat-európai országokkal már egészen korán voltak kulturális kapcsolatai is.⁶¹

A későbbiekben a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok bővülésével természetesen a nyugati országokról beszerzett információk mennyisége is egyre nőtt. A 16. század második felében a Külügyi Hivatalban őrzött „császári könyvek” szolgáltatják a legtöbb adatot a Német-római Császárságról. A „császári könyvek”-ből elvben

a Habsburgok külpolitikájáról – főképp a lengyelekkel való viszonyról – tudhatjuk meg mindazt, amit az orosz követ is megtudott, de ezentúl tartalmaznak érdekes leírásokat a császári család tagjairól, a császárválasztásról, a birodalom politikai szétagoltságáról, a császári hadseregről, a birodalmi városok politikai szerepéről, sőt a különböző vallásfelekezetekről is. A követek mindent leírtak, amiről tudomást szereztek, ezért mindegyik követjelentés – az adott diplomáciai feladaton, külpolitikai kérdésen túl – másról szól.⁶²

A „császári könyvek” tehát nagyon sokféle információval szolgáltak az európai politikai életről, beleértve a Habsburgok más európai államokhoz való viszonyát, a németalföldi szabadságharcot, a törökellenes küzdelmeket s az ehhez kapcsolódó politikai sakkjátszmákat is. Ezentúl leírták a követvételek útvonaltát, az útra eső városokat, azok nevezetességeit, a követfogadás rituáléját is, sok apróbb-nagyobb részlettel gazdagítva az olvasó ismereteit Nyugat-Európáról.

A követjelentéseken kívül a 16. század második felében a külfölddel foglalkozó irodalomban kiemelkedő jelentősége van a vitairatoknak. Olyan jeles személyiségek fejtik ki eszméiket egy-egy tárgyban, mint IV. Iván, Andrej Kurbszkij, Ivan Pereszvetov, hogy csak a legismertebb neveket soroljam. Ezek közül a publicisztikai írások közül több a protestáns felekezetek, illetve a katolicizmus ellen íródott. Ha most nem is elemezzük a fennmaradt műveket, az biztos, hogy ezekből az olvasó sok információt szerzett a nyugatabbra végbement változásokról.⁶³

Összegezve az eddigieket, úgy vélem, hogy Moszkóviát nem áthatolhatatlan fal választotta el Európa többi részétől. Információk – bár elmaradnak a másik irányba áramló beszámolóktól – meglehetősen nagy számban érkeztek Moszkvába, igaz, sokkal kevesebben olvashatták azokat, mint nyugaton. Az óriási távolságok, a hosszú tatár rabság kulturális téren is éreztette hatását. Nyugaton sokkal szélesebb olvasóközönséghez juthattak el az Oroszországot leíró nyomtatott művek, mint ahányan Oroszországban olvashatták – az egyébként érdeklődésről, nyitottságról tanúbizonyságot tevő – követjelentéseket. Az is kiderül a ránk maradt forrásokból, hogy a külföldre utazó diplomaták nem ellenségesen figyelték a szemük elé táruló világot, csak vallási kérdésben voltak elutasítók a Nyugattal szemben.

Moszkóvia a korabeli európai irodalomban

Európában már a 15. század végétől kezdve jelennek meg a Moszkva központú államról híradások, s ezeknek köszönhetően egyre szélesebb kör formálhat véleményt erről a távoli országról. Ha csoportosítani akarom a szerzőket, három kategóriát állapíthatok meg: Oroszországról írnak tudósok, kereskedők és diplomaták. Igaz, a három csoport között nincs merev válaszfal. Időnként egy-egy kereskedő diplomataként, politikai megbízással utazik Moszkóviába, a diplomaták, politikusok jó része egyházi ember, s a tudósok is az egyházi hierarchia csúcsáról kerülnek ki.

A humanista műveltségű tudósok célja mindent leírni a világról, összegezni a korábban felhalmozott ismereteket. A világ megismerésének igényével minden távoli tájról, a nagy földrajzi felfedezésekről, s így Moszkóviáról is jelennek meg írások. A világot leíró tudósokra jellemző leginkább, hogy gátlás nélkül másolják a korábbi szerzők műveit, elegyítik az antik auktorok műveit a friss híradásokkal, így időnként írásaikban a valóság keveredik a fantasztikummal.

A világot járó kereskedők általában korrektebb információkkal szolgálnak, ők kevésbé rugaszkodnak el a való világtól, praktikus ismereteket akarnak közölni. Köz-

tük az első időszakban az itáliaiaké a főszerep, a 16. század második felétől viszont az angolok veszik át helyüket. Olvasmányaim alapján azt mondhatom, hogy a legkorábbi valóban reális Oroszország-képet főleg a kereskedőknek köszönhetjük.

A diplomaták, politikusok fő célja a manipulálás. A korai szerzők (Fabri, Giovio, Campense) Moszkóviát mint a vallási tisztaság országát, a kereszténység támaszát, Európa védőbástyáját, a nagy és erős államot ábrázolják. Ez teljesen érthető, hiszen egyrészt a fenyegető török terjeszkedéssel, másrészt a nyugaton egyre szélesebb körben tért hódító reformációval szemben próbálnak támaszt szerezni. Így ők egy idealizált, katonailag nagyon erős, vallási téren feddhetetlen ország képét sugalmazzák a katolikus Nyugat vezetőinek, egy olyan országét, amelyiknek csupán egy kis biztatásra van szüksége ahhoz, hogy alávesse magát a pápai akaratnak, s kardját a kereszténység ellenségei ellen fordítsa.⁶⁴ A későbbi időszakban, a livóniai háború idejétől kezdve viszont megszaporodnak az Oroszországot ellenségeként bemutató írások. Ez az úgynevezett „moszkovita-röpiratok” korszaka. A Moszkóviával állandó harcban álló, fenyegetett szomszédos területek szerzői Oroszországot mint a kereszténység öselleniségét, a kegyetlenség, barbárság honát festik le.

Az európai közvéleményben tehát IV. Iván uralkodásától kezdve egyre sötétebb a Moszkóvia-kép. Mivel a röpiratok széles körben terjednek, a nyomtatott sajtónak egyre nagyobb a hatása, így ez az ellenséges kép rögzül a köztudatban. Hiába vannak jóval árnyaltabb, Moszkóviát több oldalról bemutató tudományos igényű értekezések. Ezek, még ha több kiadást is megértek, viszonylag kevesekhez jutottak el, a művelt olvasók szűk körében lehettek ismertek, s így hatásuk a közvélemény alakítására viszonylag csekély. Az azonnali tájékoztatás, befolyásolás, sőt szórakoztatás igényével szélesebb tömegek számára íródott röpiratok, amelyek a fenyegető, támadó ellenségről számolnak be, nem a hitelességre helyezik a hangsúlyt. Szerzőik az ellenséget akarják lejáratni, saját megpróbáltatásaik ecsetelésével együttérzést, segítséget próbálnak szerezni. A sajtó úgy próbál képet adni az oroszokról, hogy felhasználja a korábban jól bevált és Európában közismert kliséket a pogány törökökről, s ezeket húzza a moszkovitákra is. A visszafogottabb, tárgyilagosabb, egy-egy kérdéskört alaposabban elemző tudományos igényű értekezések, az Oroszországot megjárt utazók, diplomaták beszámolóí a közvéleményt nem tudták alakítani, háttérbe szorultak a sokkal igénytelenebb és harsányabb sajtó mögött.⁶⁵

Az első időszak jóindulatú ábrázolásai – melyeknek célja az oroszok bevonása a török elleni harcokba, illetve katolizálásuk – a későbbiekben elhomályosulnak a lengyel–litván szerzők gyűlölettől fröcsögő híradásai mögött. Az orosz fogságba esettek sanyarú sorsukat ecsetelik, az orosz földön időnként szép karriert befutó kalandorok akár önmaguk igazolására is rettenetes képet festenek IV. Iván államáról. A livóniai háború időszaka (1558–1583) alatt meglehetősen sok tollforgató ember került közelebbi ismeretségbe az orosz viszonyokkal, s így aránylag sok információ jutott el nyugatra IV. Iván belpolitikájáról, az opricsnyináról, az Oroszországban dúló terrorról. Ezek a leírások ruházták fel az oroszokat a barbárság, kegyetlenség, emberföltre való gonoszság ismérveivel.

Ha végigtekintjük az Oroszországról szóló irodalmat, azt látjuk, hogy a szerzők a legkorábbi időktől kezdve merítenek egymás munkáiból. Ez tapasztalható már Alberto Campense, Paolo Giovio és Ioannes Fabri írásaiban is, a legkorábbi Oroszországnak szentelt művekben. Így van ezzel Sigismund Herberstein is, aki már a kortársak szerint is az orosz élet enciklopédiáját írta meg, s művének népszerűsége hosszú időken keresztül óriási, a Moszkóviába utazók „kötelező olvasmánya”. A 18. századi

kutatóktól kezdve mindenki alapműnek tekinti a „*Rerum Moscoviticarum Commentarii*”-t, amit minden későbbi Oroszországról író szerző forrásként használ. Így van ezzel az Oroszországról szóló irodalom másik 16. századi óriása, Antonio Possevino is. A két enciklopédikus jellegű munka szerzője már mindig utal is forrásaira, sőt bizonyos mértékű forráskritikát is alkalmaz. Az angol Moszkóvia-kép is Herbersteinre alapul a kutatók szerint, akik szerint a legátfogóbb művet Giles Fletcher írta – szintén Herberstein nyomán, azzal a különbséggel, hogy ő tagadja a kölcsönzést. A 17. századi leírások legismertebbje Adam Olearius nevéhez fűződik, aki Giles Fletcherhez hasonlóan némileg kibővítette, korszerűsítette a már korábban kialakult Moszkóvia-képet. A 17. századi szerzők azonban már nem igazán változtatják a 16. század folyamán kialakult vélekedést Oroszországról, ők a már kitaposott ösvényen haladnak tovább.

Alapvető fontosságúak a legelső Oroszországnak szentelt munkák, azaz Paolo Giovio, Ioannes Fabri és Alberto Campense művei, valamint Sigismund Herberstein és Antonio Possevino írásai az Oroszországgal foglalkozó irodalomban. Az első három szerző nem az Európára egyébként jellemző újdonságok iránti érdeklődést akarta ki-elégíteni írásaival. Műveiknek határozottan politikai célja volt, s a politikai aktualitás miatt kerültek írásaik olyan gyorsan nyomdába és a nagyközönség elé.

1453, azaz Konstantinápoly eleste után a törökellenes küzdelem vezetésével a római pápa próbálkozik meg mint a keresztény Európa feje. Terveiben már ettől kezdve szerepet szán Moszkóviának. Itália kereskedő államainak nem csupán a hit védelme szempontjából fontos a Moszkva központú állam. A pogány török a kereskedelemben is vetélytárs, a levantei kereskedelem hanyatlásával az itáliai kereskedők szerepe csökken, az Atlanti-óceán partjai kerülnek előtérbe. A veszteségekbe az itáliai kereskedő államok nem tudnak könnyedén beletörődni, minden követ megmozgatnak, hogy korábbi vezető szerepüket visszaszerezzék.⁶⁶

A 15. század második fele, a 16. század azonban nem az az időszak, mikor Oroszországnak ereje és kedve lett volna a törökkel háborúzni. III. Iván és utódai minden energiáját lekötötte a függetlenség kivívása, az oroszoknak tartott földek egybegyűjtése, s ezzel kapcsolatban a hirtelen megnőtt állam igazgatásának, védelmének megszervezése, a balti-tengeri kijárat megszerzése, bekapcsolódás a kereskedelembe, a nemzetközi életbe, az ország elmaradottságának megszüntetése. Az itt felsoroltak túl soknak bizonyultak, így Oroszország a tárgyalt korszakban Törökországgal végig békés kapcsolatokat igyekezett fenntartani.

A tatár függőség végleges felszámolásával egyidejűleg kezdődött meg a diplomáciai kapcsolatok kiépítése Európával. Egyrészt a szomszédos államokkal lett intenzívebb a kapcsolat, másrészt az előbbieken ismertetett okok miatt az itáliai politikai központokkal. Az Itália és Oroszország közötti diplomáciai kapcsolatok az 1460–70-es évek fordulóján lettek igazán jelentősek. Immár nem csupán egy-egy követ jelenik meg, hogy átadja uralkodója üdvözlét és ajándékait, de III. Iván jelentős lépést tesz afelé, hogy Európában a többi monarchával egyenrangú uralkodónak ismerjék el. 1472-ben – valószínűleg pápai kezdeményezésre – feleségül veszi az utolsó, törökök által elűzött bizánci császár unokahúgát, Szofja (Zoé) Paleologoszt. Ettől kezdve Moszkóvia Nyugaton a Bizánci Birodalom törvényes örökösének számít, tekintélye nagyot nő. Igaz, Szofja Paleologosz – akit Rómában katolikusnak neveltek – házasságkötésével Moszkóvia egyáltalán nem közeledett a katolikus egyházhoz, és a törökellenes fellépésre sem került sor, ahogy ezt pedig a pápai udvarban szépen eltervezték. A házasság azonban mégis közelítette Moszkóviát Európa nyugatabbi részéhez: sok

italiai mesterember, korábban Itáliában élő görög előkelő telepedett le Moszkvában, s ettől kezdve többé-kevésbé rendszeres a kapcsolattartás az orosz állam és a Nyugat között.

A 16. század elejétől kezdve az orosz külpolitikát az „orosz földek” begyűjtése ürügyén a szomszédokkal való állandó háborúskodás jellemzi. A Német-római Császárság és a pápaság egyre nagyobb figyelemmel követte az északkeleti birodalom lépéseit, s közben egymással is versengtek, ki tudja inkább befolyásolni az orosz külpolitikát. Ezért vállalja magára a litvánok és oroszok közti közvetítést a császár, s ezért kerül Moszkvába Herberstein, akinek végül 1526-ban lesz szerepe a két állam közti öt éves fegyverszünet megkötésében. Ez az az időszak, mikor Itáliában egyre másra jelennek meg az Oroszországgal foglalkozó irományok, melyek a nyugatról terjedő reformációval szemben a jámbor, istenfélő pravoszlávokat – akikkel könnyű a pápa főségét elismertetni – tartják a katolikus egyház igazi támaszának.

Ezt a hitet végérvényesen Antonio Possevino cáfolja meg, aki szintén békeközvetítőként utazik Moszkvába, hogy elősegítse Báthory és IV. Iván megegyezését. Possevino képzettsége, felkészültsége, teológiai kérdésekben való jártassága miatt műve mintegy összegzi a korábbi szerzők munkáit, kritizál, értékel, ily módon egy jobban kidolgozott, árnyaltabb, valóságghűbb ábrázolást ad elődeinél az orosz államról.

A szomszédos államok egyre jobban tartottak az erősödő orosz államtól, így minden eszközzel próbálták elszigetelni, távol tartani a nyugati újításoktól. Miután az orosz állam nagyjából egy időben jelent meg Európában a törökkel, a fenyegetett itáliai államok és a pápaság – mint keresztény államban, Bizánc örökösében – természetes szövetségest láttak benne a hitetlenekkel szemben. A Szentszék folyamatosan próbálta az oroszokat a török ellen fordítani, de ez nem sikerült neki, Moszkóviának nem állt érdekében a törökök ellen háborúzni. Moszkóvia urai csak hitegették a nyugati hatalmakat a segítségnyújtással. Ez vonatkozik az egyházi unióra is. Az orthodox oroszok a latin hitűek ellen következetes ellenszenvvel viseltettek, az orosz uralkodóknak nem állt érdekében elismerni a pápa primátusát. A közös hit emlegetése csupán taktikai fogás volt részükről, amivel szorult helyzetben álltak elő, a megegyezés lehetőségével kecsegtetve a pápát. Ez az áltatás mindig célt ért: a pápai kúria a keresztény világ válságos helyzetében, mikor keletről a muzulmánok támadnak, nyugatról pedig a reformáció fenyeget, a mélyen vallásos orosz népben az „igaz” kereszténység támaszát látta, amelynek segítségével a katolicizmus legyőzheti a protestánsokat, a pápaság megszilárdíthatja uralmát. A pápai politika évszázadokon át áhított célja a megtévedt pravoszlávok visszatérése az egyedül üdvözítő katolikus anyaszentegyház kebelére. Így aztán nem véletlen, hogy Itáliában Oroszország a figyelem középpontjába került, s egyre-másra jelentek meg a Moszkóviáról szóló híradások nyomtatásban is. A 16. század első feléig csaknem minden, amit Oroszországról tudni lehetett, elsőként Itáliában volt olvasható.

Az úti beszámolók szerint az idegeneket a lehető legjobban megpróbálják elzárni a helyi lakosságtól. Felügyelet alatt tartják őket, „tisztas rabságban”, nem mozgathatnak szabadon, s kevés kivételtől eltekintve nem érintkezhetnek a helybeliekkel. Minthogy ennyire éberrel ügyeltek a külföldre, ez azt eredményezte, hogy azok Oroszországról általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit mi feltételeznénk. Mélyreható vizsgálat nem előzhette meg tapasztalataik megörökítését, felületes benyomásaikra hagyatkozva fogalmazhatták meg véleményüket, így meg kell említeni a félreértések, tévedések lehetőségét, s ezek kapcsán a forráskritika fontosságát.

Az orosz kormányzat egyrészt igyekezett az idegenek és oroszok közti kapcsolattartást megakadályozni, ugyanakkor folyamatosan próbált az országba idegen mesterembereket hívni, akikről a helyi kézművesek elleshetik az addig számukra ismeretlen szakmai fogásokat. Ezek között a Moszkóviában megtelepedő mesterek között nagy jelentősége van az itáliai építészeknek, akiknek kezényomát még ma is dicsérik a Kreml épületei.

Az idegenek szigorú felügyeletét többféleképpen próbálják magyarázni. Possevino IV. Iván beteges gyanakvását teszi felelőssé, az angol birodalmi gondolat érződik Giles Fletcher véleményében, aki szerint azért nem engedik az érintkezést az idegenekkel, mert a helyi lakosságot könnyebb megtartani szélsőségesen elnyomott helyzetében, ha nem tudja, hogy másutt sokkal szabadabban élhetne. Valójában az orthodox egyház akadályozza a közelebbi kapcsolatot a latin hitű, vagy protestáns „eretnekekkel”, a „németekkel”, akikről igyekszik megóvni az orthodox hívőket. Hiába a szigorú korlátok, az elkülönítés, a külön városnegyed, az idegenek jelentősége fokozatosan növekszik – ezt erőszakosan, akár pogromokkal, vagy törvényi úton (1649. évi Szugyebnyik) is próbálják akadályozni, de hiába, a 17. századtól kezdve a nyugati kultúra lassacskán beszívárog Moszkóviába.

Amiről minden külföldi a legnagyobb megdöbbenéssel ír, az az uralkodó óriási hatalma. A nehezen kivívott függetlenséget megvédeni, az országot egységgé kövacsolni csak erős kézzel lehetett. E célkitűzések megvalósításának lehettek tanúi az Oroszországba eljutó utazók. A nagyfejedelem hatalmának az volt az alapja, hogy az oroszok minden földet a cár tulajdonának tekintettek, az uralkodó állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán. Földet, vagyont annak adott, akinek akart, és azt bármikor el is vehette, úgy jutalmazott és büntetett, ahogy úri kedve diktálta. Az uralkodó osztály jogai sehol sem voltak rögzítve, a katonai szolgálathoz kötött, gyakran cserélgetett birtok, a pomesztye elterjesztésével a nagyfejedelem teljesen kiszolgáltatottá tette a legelőkelőbbeket is. A mesztnyicsesztvo rendszere meggátolta a rendi típusú fejlődést, megosztotta az előkelőket, nem adott lehetőséget a monarchia elleni lázongásra. Mindenki a nagyfejedelem rabszolgája (holopja), bármilyen származású is. A cár akarata Isten akarata, az alattvalók meggyőződése, hogy mindent tud, mindenre képes, s ha törvényellenesen is jár el, „hatalmában van: akár az Isten. büntet és kegyelmez”. Hatalma korlátlan, csak az uralkodó érdekeit tartják szem előtt a birodalomban, s a szolgatermészetű alattvalók zokszó nélkül viselik a zsarnok uralmát. Ezért sorolják be az antik hagyományok ismeretében az oroszokat a barbárok közé. A szabadság (nyugat) és zsarnokság (kelet) szembeállítás a nagy hagyományokra tekint vissza, s e miatt a szolgaság miatt tartják barbárnak az oroszokat hosszú időn keresztül. Ezt a szolgaságot aztán lehet bizánci vagy tatár eredetre visszavezetni, mindenesetre hangsúlyozva az ázsiai kiindulópontot.

Ugyanezt lehet a cári címre is vonatkoztatni. Cárnak az oroszok ugyanis a tatár kánokat titulálták, meg a bizánci császárokat. A cári hatalom kialakulásában tehát jelentős szerepe van egyrészt a tatár, másrészt a bizánci örökségnek. Az „ugrai farkaszemnézés” után III. Iván felvette az „egész Oroszország uralkodója” (goszudar) címet – amit Európában a királyi titulussal tartottak egyenrangúnak. Miután Konstantinápolyt elfoglalták az oszmánok, Moszkva maradt az egyetlen szabad orthodox központ. A török győzelmet az oroszok Isten büntetéseként értelmezték, mivel szerintük Konstantinápoly a ferrara-firenzei uniós cikkelyeinek elfogadásával latin eretnekségbe esett. Bizánc örökébe így Moszkva lépett, hiszen Konstantinápoly bukása után kizárólag rá hárult a pogányokkal és eretnekekkel szembeni küzdelem, a keresztény

világ védelme. Az orosz lett Isten választott népe, a hit és az összes orthodox védelmezője. Ennek az elméletnek a kikristályosodását Filofej szerzetes „Levél a rossz napokról és órákról” (másként „Levél a csillagjósok ellen”) című levelében olvashatjuk.⁶⁷ Ebben fogalmazódik meg a „Moszkva – harmadik Róma” elmélet. Bár hivatalosan III. Iván még nem vette fel a cári címet, Filofej cárnak titulálja. A cári titulus azt mutatja, hogy az orosz uralkodónak, mint a harmadik Róma urának, megváltozott a helyzete, most már ő is caesar, mint az első Róma urai. Mint ezek örökösének, neki is jár már a császári, azaz cári cím. A cári cím jelentése és tartalma már a 11. századtól kezdve formálódott. Ilarion metropolita („Beszéd a törvényről és a kegyelemről”), majd Zoszima (aki Moszkóviát a Kijevi Rusz utódjának tartja) is sokat tett azzal, hogy megfogalmazta írásában Oroszország politikai igényeit. Az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” a császári hatalom, az „Elbeszélés a fehér püspöksüvegről” pedig a legfőbb egyházi hatalom Moszkvába kerülését hivatott bizonyítani. Moszkóvia tehát politikai és vallási téren is a második Róma, azaz Bizánc örököse. Mindkét vonatkozás nagyban hozzájárult, hogy a moszkvai állam fejének tekintélye, hatalma az idők folyamán egyre nagyobb legyen. A cár Isten földi helytartója, személyében egyesíti a legfőbb politikai és egyházi hatalmat. Isten a liturgikus szövegekben gyakran „égi cár” – ugyanígy a cár egy földi istenség. A cár Isten képmása, hatalma megkérdőjelezhetetlen – még akkor is, ha tirannusként viselkedik, mint IV. Iván.⁶⁸

A leírások szerint ilyen szakrális jellegű hatalommal bíró uralkodó alattvalóinak jogfosztott tömege él. Durvák, műveletlenek, barbárok az európai utazók szerint. Iszákosak, asszonyaikkal rabokként bánnak (nem ok nélkül, mert az erkölcsük sok kívánnivalót hagyunk maguk után), de dolgozni nagyon tudnak (ha muszáj), minden nehézséget könnyedén elviselnek, egészségesek, hosszú életűek. Egyszerű ételeket esznek, sokat böjtölnek, nagyon istenfélők. Aki írni és olvasni tud (és ilyenből kevés van), az már tudósnek számít közöttük, mert nincsenek iskoláik. A túl sok tudás ugyanis eretnokségekhez vezet szerintük. Nem is európaiak az utazók jó része szerint, de azért hasonlítanak egynémely tulajdonságukban az európaiakra, enyhíti a szigorú véleményt Possevino, az egyszerűsége, engedelmessége, az istenkáromlástól való irtózásra célozva.

Az ország gazdag. Hihetetlen bőségben, olcsón lehet élelmiszerhez jutni, a föld termékeny, a folyókban hemzsegnak a finomabbnál finomabb halak. A nagy bőség alól kivételt képeznek az 1601–1603 közötti évek, mikor is nagy éhínség szedte áldozatait, falvak néptelenedtek el, kutyát, macskát, egyéb tisztátalan állatokat, sőt még emberhúst is ettek az éhezők. A 17. századi utazók már látják, hogy a bőség csak viszonylagos. A helyi lakosok ugyanis igénytelenek, rengeteget böjtölnek, és csak a legszükségesebbeket termelik meg, mivel a nagy távolságok miatt nem tudnak az élelmiszerekkel, gabonával kereskedni. A szélsőségesen kontinentális éghajlat, leginkább a tél kegyetlensége minden utazó fantáziáját megmozgatta. Csodálkozva látták, hogy az oroszok milyen jól alkalmazkodtak a mostoha körülményekhez. A befagyott folyók nagyszerű utak (úgyis csak télen lehet közlekedni), a hideg tél ellen vastag bundát növesztő állatok prémje egész Európában keresett árucikk, az ország, az uralkodó gazdagságának egyik jelentős forrása.

Végigolvasva az idegenek feljegyzéseit, azt láthatjuk, hogy az orosz kereskedelem és kereskedők kapcsolatai Európával jelentősek voltak, még akkor is, ha Moszkóvia nem lett része a nagy földrajzi felfedezések nyomán kialakuló világgazdaságnak. A kereskedők még a mongol fennhatóság időszakában is összeköttetést jelentettek Európa nyugatibb részeivel. A külkereskedelem nagyrészt közvetítőkön át bo-

nyolódott, központjai délen az itáliai kereskedőkolóniák, északon Novgorod voltak. Moszkva megerősödését követően a baltikumi városok kereskedelmi jelentősége nőtt meg, majd 1553-tól kezdve a főbb kereskedelmi útvonalak északra helyeződtek át. Nem csupán a kereskedelem központjai, az útvonalak változtak tárgyalt korszakunkban, de az export-import összetétele is. A hagyományos kiviteli cikkek (szörme, viasz, méz) mellé a hajógyártás nyersanyagai is felsorakoztak, s a behozott áruk között is egyre jelentősebb lett a különféle luxuscikkek és nemesfémek mellett a hadiiparhoz szükséges alapanyagok importja. Végig jelentős a Perzsiával és a krími területekkel való kereskedelem – a hagyományos termékekkel. Az orosz kereskedőknek sikerül megőrizniük kelet felé közvetítő szerepüket: ők viszik Perzsiába a nyugatról származó textiliákat. Bár a kereskedelemben óriási haszon volt, nyugati típusú tőkefelhalmozásnak, vállalkozásoknak vajmi kevés lehetősége adódott, mivel az uralkodó sajátjának tekintette a kereskedelemből származó bevételeket, sőt a kereskedők vagyonát is sajátjaként kezelte. Hátráltatta a fejlődést az is, hogy nem volt elegendő nemesfém az országban, s a kereskedelem jórészt közvetlen árucserét jelentett. Tárgyalt korszakunkban végig meglehetősen fejletlen a pénzforgalom. A mostoha természeti adottságok és a mongol hódítás következtében az északkeleti birodalomban a lakosság még a 16. században is csupán az önellátásra tudott berendezkedni.

A kereskedelem után a városok is a gazdagság fokmérői. Az Oroszországról író külföldiek jóvoltából aránylag pontos képpel rendelkezünk a 16–17. századi orosz városokról. Meg kell jegyezni azonban, hogy ebben az időben a „város” kifejezést több értelemben is használják. A 16. század közepén vagy 160 várost emlegetnek, de ezek jó része nem nyugati értelemben vett város. „Gorod”-nak nevezik a katonai, adminisztratív funkciókat ellátó településeket, legrégebbi jelentése szerint a „gorod” katonai erődtípus. Gyakran megkülönböztetik a várost a poszadtól, máskor a gorod magába foglalja a poszadot is, s az egész települést jelenti. Valójában európai értelemben vett város nagyon kevés volt Moszkóviában, amit magyaráz az is, hogy a korszakban végig a természetes gazdálkodás a jellemző, a munkamegosztás a Nyugathoz viszonyítva fejletlen, az iparosok száma alacsony. A városi lakosságnak semmiféle kiváltsága nem volt, jogállása megegyezett a falvakban lakó parasztokéval. A szemtanúk szerint Moszkóviában kevés város van, azok is fából épültek, kivéve Moszkvában a nagyfejedelmi palotát és néhány templomot, ezeket azonban itáliai építészek emelték. A házak fagerendákból vannak összeróva, nem ismerik a kéményt, így nem lehet elviselni a füstöt a szobában, s még a gazdagabbak házai is csupán kunyhónak minősülnek az európai utazók szemében. Minden szemtanú hasonlóképpen nyilatkozik; ami színezi a képet, az Fabri, Giovio és Campense híradása. Ők azonban nem jártak Moszkóviában, hallomás után (Fabri és Paolo Giovio ráadásul orosz követek elbeszélése alapján) írták meg munkájukat Oroszországról, s céljuk érdekében még csábítóbbá tették a valószínűleg amúgy is kozmetikázott beszámolókat. Így megnövelték a városokat, a városlakók számát, hogy mutassák, milyen hatalmas, gazdag ország várja a római pápa főségét. Ugyanígy tettek, mikor az orosz nagyfejedelem katonai erejéről írtak. A sűrűn lakott birodalom, a hatalmas hadsereg, azaz egy gazdag, erős ország fejével kötött szerződés, visszatérte a katolikus anyaszentegyházba a pápa tekintélyét emelné, s az egész keresztény világ hasznára válna.

Annál is inkább, mert az oroszok életvitelükben, erkölcsükben példát mutatnak a nyugatiaknak – vallja mindhárom katolikus szerző. Sokkal buzgóbban gyakorolják vallásukat, mint a nyugatiak, jámborabbak, tanaik majdnem ugyanazok, mint a katolikusoké. Azaz nagyon könnyen az igaz útra lehet őket irányítani. Elég az uralko-

dót meggyőzni, népe úgyis vakon követi tűzön-vízen át. A 16. század elejének optimista szerzőit Possevino sokkal óvatosabban követi. Szerinte az unió kialakítása nagyon nehéz lesz. Az uralkodó ugyanis szilárdan hatalmában tartja a püspöki kart, a metropolita teljesen alárendelt a világi fejedelemlennek, IV. Iván pedig érdemben nem hajlandó tárgyalni a vallási unióról. Possevino így Oroszország katolizálására egy hosszú időt igénybe vevő tervet dolgoz ki, melyben a felvilágosításnak van a legnagyobb szerepe. Némileg később, a 17. század húszas éveiben már ebben sem bízik a katolikus egyházat propagáló misszionárius. Az oroszok olyan megátalkodottan ragaszkodnak saját rítusaikhoz, hogy lehetetlen őket az igaz hitre téríteni – szögezi le elkeseredetten.

*

Nem volt hát igaza Kavelinnek, a nyugatos jogtörténésznek, mikor azt írta a 19. század derekán, hogy „Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott és tudni sem akart; mi sem akartunk semmit tudni Európáról.”⁶⁹

Európa is és Oroszország is kíváncsi volt a másik félre, legfeljebb a túl szoros kapcsolatot igyekezett elkerülni. De tőlük telhetően megpróbálták figyelemmel követni a nyugaton, illetve keleten zajló eseményeket. Noha az igaz, hogy az oroszok saját vallásukat, állami berendezkedésüket, törvényeiket, szokásaikat általában minden más népénél magasabb rendűnek tartották, azért nagy érdeklődéssel figyelték a tőlük nyugatabbra történő változásokat. Ugyanez jellemző a nyugati nációk művelt utazóira is, akik oly nagy megvetéssel írtak a barbár oroszokról. A tolerancia, a „másság” tiszteletben tartása még nem volt divat a tárgyalt korszakban. Viszont az olvasottak alapján bizton állíthatjuk, hogy – ha szűk körben és időben némileg megkésve is – az oroszok értesültek a nyugati eseményekről, Európában pedig nagy figyelemmel kísérték az Oroszországban történeteket – Itáliában és a Moszkóviával szomszédos területeken már a 15. század második felétől. A 16. század végére meglehetősen pontos képet rajzoltak Moszkóviáról, s igaz ez akkor is, ha a szélesebb tömegek számára a röpiratok sematikus ábrázolása volt ismert.

Jegyzetek

- ¹ *A. Posszevino: Isztoriceszkije szocsinyenyija o Rosszii XVI v.* (Ford., bevez., kommentálja L. N. Godovikova.) Moszkva, 1983. 25. és 53.
- ² *N. M. Rogozsin: Poszolszkije knyigi Rosszii konca XV–nacsala XVII. vv.* Moszkva, 1994. 36.
- ³ *N. M. Rogozsin–E. V. Csisztyakova: Poszolszkij prikaz.* In: *Voproszi Isztorii 1988/7.* 113. és *Je. I. Indova: Russzkaja poszolszkaja szluzsba v konce XV–pervoj polovine XVI v.* In: *Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszkom processze.* Szerk. Pasuto. Moszkva, 1972. 294.
- ⁴ *Rogozsin: Poszolszkije knyigi...* 12–14.
- ⁵ *Uo.* 72.
- ⁶ *Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története.* Budapest, 1997. 191–192. és *Rogozsin: Poszolszkije knyigi...* 18.
- ⁷ *Indova: i. m.* 310.
- ⁸ *Rogozsin: Poszolszkije knyigi...* 16–20. és *F. P. Szergejev: Russzkaja diplomatyiceszkaja tyerminologija XI–XVII vv.* Kisinyov, 1971. 102–124.

- ⁹ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 78.
- ¹⁰ M. A. Alpatov: Russzkaja isztoriceszkaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII–XVII. vv. Moszkva, 1973. 323.
- ¹¹ Szergejev: i. m. 7–93. és Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 20. és Indova: i. m. 295–296.
- ¹² Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 20. és Indova: i. m. 298.
- ¹³ Alpatov: i. m. 335.
- ¹⁴ Uo. 324.
- ¹⁵ L. A. Juzefovics: Russzkij poszolszkij obicsaj XVI veka. In: Voproszi Isztorii 1977/8. 114–115. és Indova: i. m. 309.
- ¹⁶ Juzefovics: i. m. 114–116.
- ¹⁷ Uo. 125.
- ¹⁸ Alpatov: i. m. 328.
- ¹⁹ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 19–22.
- ²⁰ N. M. Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII. vekov v Jevrope po matyerialam poszolszkikh knyig. In: Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii). Budapest, 1999. 88. (Ruszisztikai könyvek V.)
- ²¹ Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 91–92.
- ²² Alpatov: i. m. 325., és Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 99.
- ²³ Ju. N. Dosztovalov: Rosszijszkij poszolszkij etyiket XVI–XVIII vekov. In: Voproszi Isztorii 1994/4. 173.
- ²⁴ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 101.
- ²⁵ Pamjatnyiki diplomacieszkikh sznosenyij Rosszii sz gyerzsavimi inosztrannimi. T. I. 343–356. Idézi: Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 101.
- ²⁶ Uo. 115.
- ²⁷ Uo. 73–78. és Indova: i. m. 302–307.
- ²⁸ G. N. Anpilogov: Novie dokumenti o Rosszii konca XVI–nacsala XVII v. Moszkva, 1967. 8–9. és 44.
- ²⁹ Opiszi Carszkogo Arhiva XVI veka i Arhiva Poszolszkogo Prikaza 1614 goda. 5–14. és Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 80.
- ³⁰ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 109.
- ³¹ B. V. Szapunov: Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Ruszi v XVII v. (Vesztyi-Kuranti) In: Kulturnoje naszlegijje drevnyej Ruszi. Isztoki sztanovlenij tragycii. Moszkva, 1976. 200–205.
- ³² Idézi Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest, 1988. 94.
- ³³ Berki Feriz: Az orthodox kereszténység. Budapest, 1984. 70–71.
- ³⁴ A. Popov: Isztoriko-lityeraturnij obzor drevnyerusszkikh polemiceszkikh szocsinyenyij protyiv latinyan (XI–XV v.) Moszkva, 1875. (London, 1972.) 399–406.
- ³⁵ N. A. Kazakova: Zapadnaja Jevropa v russzkoi pizmennosztyi XV–XVI vekov. Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Rosszii. Leningrad, 1980. 7–37.
- ³⁶ Uo. 38–42.
- ³⁷ N. A. Kazakova: Dmitrij Geraszimov i russzko-jevropejszkije kulturnije szvjazi v pervoj tretyi XVI v. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Szbornyik sztatyej. Felelős szerkesztő: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972. 251.
- ³⁸ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 52–53.
- ³⁹ G. Barbieri: Milano e Mosca nella politica del Rinascimento. Bari, 1957. 19–21.
- ⁴⁰ E. Cs. Szkrzsinszkaja: Kto bili Ralevi, poszli Ivana III v Italiju In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Felelős szerk.: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972. 267.
- ⁴¹ Barbieri i. m. 46–49. és V. I. Rutenburg: Italjanszkije isztocsniki o szvjazah Rosszii i Italii v XV v. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnikovogyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moszkva–Leningrad, 1964. 461–462.
- ⁴² Barbieri: i. m. 51–55., Rutenburg: i. m. 462.
- ⁴³ V. I. Szavva: Gyjaki i podgyajcsije Poszolszkogo Prikaza v XVI veke. T. I. Szpravocsnyik, Moszkva, 1983. 18.
- ⁴⁴ Dosztovalov: i. m. 172. és K. V. Bazilevics: Vnyesnaja polityika russzkogo centralizovannogo goszudarsztva. Vtoraja polovina XV veka. Moszkva, 1952. 73.
- ⁴⁵ Rutenburg: i. m. 459–460.
- ⁴⁶ L. Horoskevics: Russzkoe goszudarsztvo v szisztyeme mezsdunarodnih odnosenyij konca XV–nacsala XVI v. Moszkva. 1980. 222–223. és 229–233.
- ⁴⁷ N. A. Kazakova: „Jevropejszkoi sztrani koroli”. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnikovogyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moszkva–Leningrad, 1964. 418–420.
- ⁴⁸ Uo. 421.
- ⁴⁹ Uo. 421–423.

- ⁵⁰ N. V. Szinyicina: Makszim Grek i Szavonarola. In: Feodálnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszskom processze. Moszkva, 1972. 149–150. és Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 126–127.
- ⁵¹ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 128–130.
- ⁵² Kazakova: Dmitrij Geraszimov 252–254.
- ⁵³ P. N. Berkov: Ostslavische Studenten an deutschen Hochschulen in der vorpetrischen Zeit. In: Zeitschrift für Slavische Philologie, 1962. Bd. 30. H. 2, 355–361. Idézi Kazakova: Dmitrij Geraszimov 252. és P. Iovius: Libellus de legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Ponteficem Maximum. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997. 230.
- ⁵⁴ Sz. Gerberstejn: Zapiszki o Moszkovii. Moszkva, 1988. 202.
- ⁵⁵ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve, otravlennom Vasziljem Ioannicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII... In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii. Oty. 1. T. 1. Szanktpetyerburg, 1836. 5–6.
- ⁵⁶ N. A. Kazakova, L. G. Katuskina: Russzkij perevod XVI. v. ... 229., 234–235., 240–251.
- ⁵⁷ Kazakova: Dmitrij Geraszimov 262–263.
- ⁵⁸ Uo. 265–266.
- ⁵⁹ N. V. Szinyicina: Dva mira: vozmoznoszty vzaimoponyimanyija. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997. 44.
- ⁶⁰ Filippov Szergej: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. In: Aetas 1995/3. 13. és 132. és Szinyicina: Dva mira: vozmoznoszty vzaimoponyimanyija. 44–45.
- ⁶¹ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 163–164.
- ⁶² Uo. 168–172.
- ⁶³ Uo. 221–223.
- ⁶⁴ Az egyes szerzőkről, műveikről, a róluk szóló irodalomról lásd bővebben: Radnóti K.: Itáliai utazók Oroszország-képe a 15–16. században. In: Világtörténet 1997. ősz–tél, 24–36.
- ⁶⁵ A. Kappeler: Die deutschen Flugschriften über die Moskowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Rußlandliteratur des 16. Jahrhunderts. In: Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9–17. Jahrhundert. Herausgegeben von Mechthild Keller. München, 1988.
- ⁶⁶ Radnóti K.: Vzgljad na Moszkoviju iz Italii. In: Meszto Rosszii v Jevrope. Budapest, 1999. 173–179. (Ruszisztikai Könyvek V.)
- ⁶⁷ Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. In: Aetas, 1995/3. 127–136.
- ⁶⁸ A. I. Filjuskina: Tyermini „car” i „carsztvo” na Ruszi. In: Voproszi Isztorii, 1997/8. 144–146. és bővebben, N. V. Szinyicina: Tretij Rim. Isztoki i evoljucija russzkoi szrednyevokovoi koncepcii (XV–XVI. vv.). Moszkva, 1998.
- ⁶⁹ K. D. Kavelin: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula. Budapest, 1982. 1.